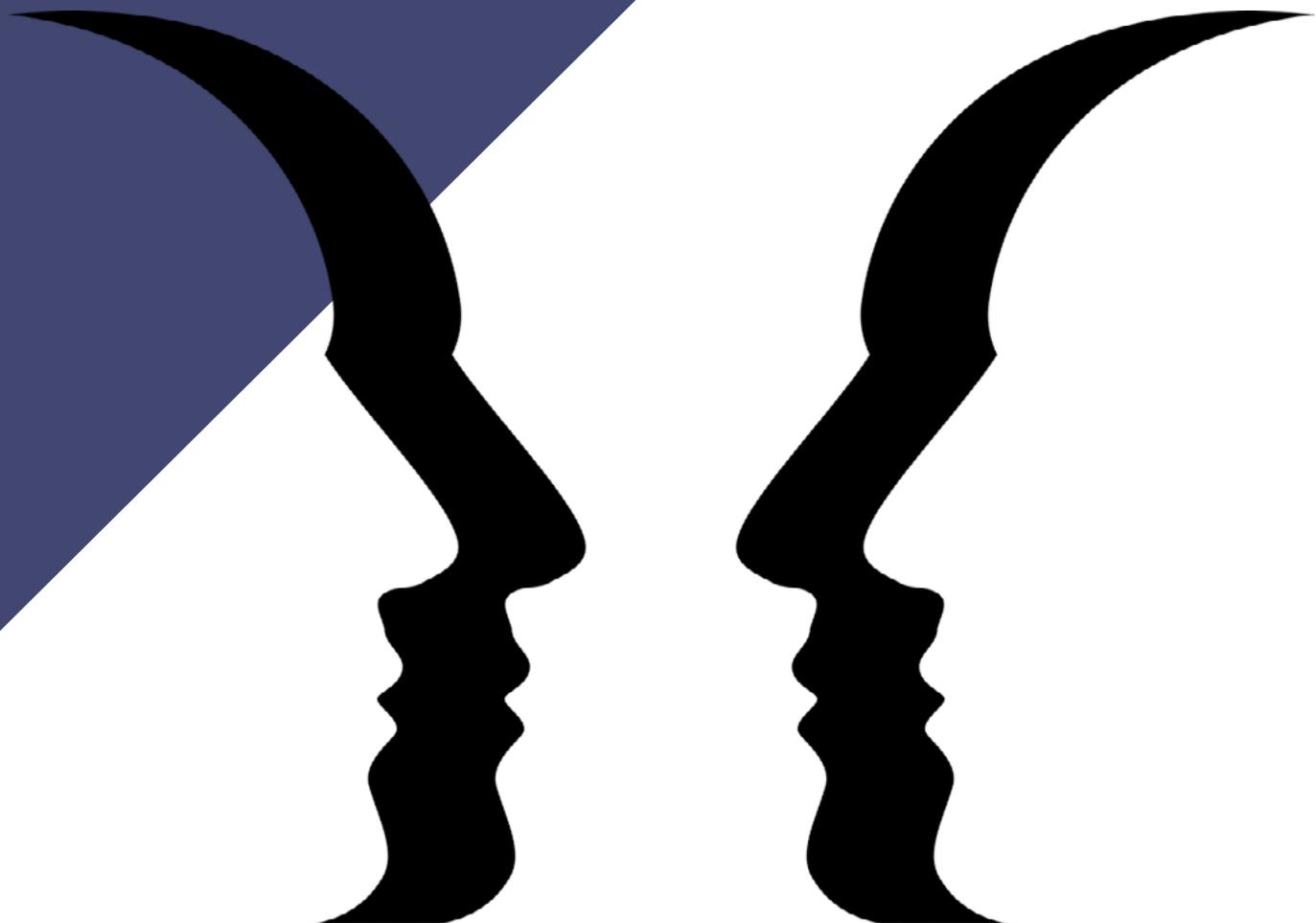

L'ARGUMENTACIÓ COM A RESPOSTA AL TERRORISME

UNITAT DIDÀCTICA PER A FILOSOFIA

1r BATXILLERAT

**PROJECTE EDUCATIU "MEMÒRIA
I PREVENCIÓ DEL TERRORISME".
UNITAT DIDÀCTICA NÚM. 7**

EDITA

Direcció General de Suport a Víctimes del Terrorisme. Ministeri de l'Interior

Direcció General d'Avaluació i Cooperació Territorial. Ministeri d'Educació i Formació Professional

Centre Memorial de les Víctimes del Terrorisme

Fundación Víctimas del Terrorismo

TEXTOS

Luis Roca Jusmet

DISSENY

Dr. Drumen

TRADUCCIÓ

Joan Ramón Costas

FOTOGRAFIES

American Memory

Archivo Municipal de Bilbao-Bilboko Udal Artxiboa

EFE

Freemages

Luis Alberto García, El País

Pixabay

Unsplash

Wikipedia

ZUMA Press

Imatge de coberta: Pixabay

NIPO Ministeri de l'Interior: 126-20-074-8

NIPO Ministeri d'Educació i Formació Professional: 847-20-235-7

Tamas King, Freemages

ÍNDEX

El projecte educatiu «Memòria i prevenció del terrorisme» el conformen una sèrie d'unitats didàctiques que tracten el tema del terrorisme des de les assignatures de Geografia i Història, Psicologia, Història d'Espanya, Història del Món Contemporani, Filosofia i Valors Ètics.

Aquesta unitat és un recurs complet que el professorat pot emprar a l'aula, atès que disposa del contingut que cal desenvolupar en cadascuna de les sessions projectades i de l'aplicació didàctica final, tal com s'inclourien en un llibre de text i sense fer modificacions dins la programació de la matèria.

04	Sessió 01 Què és una argumentació ètica?
08	Sessió 02 De què parlem quan diem «terrorisme»?
14	Sessió 03 Per què és necessari l'universalisme moral?
20	Sessió 04 Per què el terrorisme és necessàriament dolent i injust?
26	Sessió 05 Com podem contraposar l'argumentació al terrorisme?
30	Sessió 06 Reflexió final
32	Orientacions per treballar els materials de la unitat didàctica
44	Per saber-ne més

SESSIÓ 01

QUÈ ÉS UNA

ARGUMENTACIÓ

ÈTICA?

Els alumnes han de disposar d'un dossier que aniran confeccionant en el transcurs de la unitat didàctica. Aquest portafolis ha d'incloure els apunts dels conceptes exposats pel professor, els exercicis que es desenvolupin en cada sessió i una dissertació final sobre el tema.

En aquesta primera sessió cal explicar què és una argumentació ètica. Es comença amb una introducció sobre la idea de l'home com a animal simbòlic i amb l'explicació de l'argumentació. Si aquest contingut ja ha estat tractat amb anterioritat en altres blocs, servirà de repàs i actualització. Finalment, s'ha d'explicar què són una argumentació axiològica i una argumentació ètica.

INTRODUCCIÓ

Com bé sabem, la relació entre pensament i llenguatge és molt estreta. Pensar amb imatges i sense paraules és molt limitat, atès que són les paraules les que ens permeten d'accedir als conceptes. Hi ha un llibre del filòsof alemany **Ernst Cassirer** (1944) que és un clàssic sobre el tema i que descriu molt bé l'ésser humà com un animal simbòlic, en el sentit que la relació amb l'entorn està intervinguda per un món de significacions simbòliques, que vam adquirir, bàsicament, mitjançant el llenguatge. A més, aquest és un fenomen que s'ha d'entendre en sentit social, cosa que, posteriorment, donarà lloc a la idea de les relacions humanes com a «interaccionisme simbòlic». Aquest concepte, teoritzat pel sociòleg **Herbert Blumer** (1969), planteja una comprensió de les relacions socials a partir del sistema simbòlic de significacions encunyat per una cultura determinada.

El símbol més representatiu és la paraula, a través de la qual s'expressen conceptes que, al contrari de les imatges, són abstractes. I no ens referim només a conceptes que entenem des del principi com a abstractes (*felicitat, justícia o amor*), sinó també a conceptes que semblen més concrets com són els d'*arbre* o d'*aigua*. Una cosa és tenir la imatge d'un arbre concret que es veu (percepció) o que s'ha vist (record) i una altra de diferent és passar al concepte general d'arbre o d'aigua. El segon és una operació de la intel·ligència abstracta que requereix el suport de les paraules. Per tant, tenim paraules que signifiquen conceptes. Per exemple, la paraula *aigua*, vol dir alguna cosa, i aquesta cosa és el concepte. Després relacionem les paraules (amb una significació conceptual) entre elles. Quan, a partir d'aquesta relació entre *paraules* i *conceptes*, afirmem o neguem alguna cosa, això és una proposició. Si diem, per exemple,

«Aquesta aigua està bruta», estem relacionant una sèrie de conceptes (*aigua, ésser, brutícia*) per afirmar una cosa real. La proposició és vertadera o falsa en la mesura que allò que digui es correspongui amb la realitat de què parlem o no s'hi correspongui. Si la percepció que en tenim ens mostra una aigua bruta, direm que la proposició és vertadera, i si el que ens mostra és una aigua cristal·lina, direm que la proposició és falsa.

Es tracta de conceptes que representen coses i de proposicions que afirmen o neguen esdeveniments, i que, consegüentment, són vertaderes o falses. Les proposicions de què parlem són, per tant, descriptives. Quan s'encadena una sèrie de proposicions, es forma un discurs, en el qual sempre es diuen diverses coses, no una de sola. Si parlem de representació, és important entendre'n el caràcter social. En aquesta sentit, hi ha psicòlegs socials que han fet estudis molt interessants, com ara **Sergio Moscovici** (1985). De tota manera, és important precisar que el caràcter cultural dels sistemes simbòlics, de les representacions i de les interaccions no pot menar a un relativisme cultural. Perquè, si hi menés, seria impossible de trobar criteris ètics amb una perspectiva universal. Si l'argumentació és una resposta al terrorisme, cal cercar criteris de veritat i de validesa ètica universal des dels quals condemnar-lo.

Els discursos que tracten sobre les coses del món poden ser informatius o bé argumentatius. En els discursos informatius s'encadena un seguit d'enunciats, cadascun dels quals és vertader o és fals. Quan tots i cadascun dels enunciats són vertaders, llavors s'afirma que el discurs és vertader en el seu conjunt. En el cas contrari, el discurs és parcialment o totalment fals. Es diu que un discurs és argumentatiu quan porta fins a una conclusió que no se sabia. És a dir, partint d'uns enunciats que són vertaders i seguint unes regles lògiques determinades arribem a una conclusió que desco-neixíem. Per exemple, una persona viva pot arribar a la conclusió, sempre per via argumentativa, que morirà.

L'ARGUMENTACIÓ ÈTICA COM A ARGUMENTACIÓ AXIOLÒGICA

Aleshores, en què es basa una argumentació ètica? En primer lloc, cal indicar que l'argumentació ètica és una argumentació axiològica. És a dir, que no és una argumentació que versí estrictament sobre fets. L'argumentació ètica s'aplica a fets, però per fer-ne una valoració. Això vol dir

que sempre remet a valors. D'altra banda, però, també cal tenir clar que un enunciat valoratiu no és necessàriament un enunciat ètic. Podem dir, per exemple, que «Els Rolling Stones fan molta bona música», i aquesta seria una valoració estètica, no ètica. Aquí s'hauria d'argumentar axiològicament (perquè hi faig una valoració determinada), però no èticament.

L'argumentació ètica fa una valoració moral i, per tant, es refereix a principis i a valors morals. El que valora aquest tipus d'argumentació és un acte humà, i el considera bo o dolent, just o injust. Bondat i justícia (i els seus contraris: maldat i injustícia) són les categories que entren en una argumentació ètica.

Cal diferenciar un enunciat de fet d'un enunciat de valor. Si diem «A la República Popular de la Xina és legal la pena de mort», estem afirmant un fet. Aquest fet seria que en un país determinat la llei permet condemnar un delinqüent a la pena de mort. Aquesta afirmació és vertadera o és falsa. No valorem si ens sembla bé o malament; estem exposant un fet. Però si diem «És una injustícia que la pena de mort sigui legal a la República Popular de la Xina», llavors estem valorant el fet. I això vol dir que, encara que un enunciat moral es refereixi a fets, el que fem no és sinó afirmar la nostra opinió, la nostra valoració sobre el que passa. Per a això, necessitem arguments i principis (valors) morals sobre els quals basar-los.

Els fets als quals apliquem enunciats morals sempre són actes humans, individuals o col·lectius. La raó és que no considerem que els esdeveniments naturals o, fins i tot, les accions dels animals siguin resultat d'una decisió. Un acte es valora moralment perquè és una decisió humana contingent. *Contingent* vol dir *triada*, no necessària. L'agent de l'acte podria haver fet una altra cosa. La base de la moral són la llibertat i la responsabilitat humanes. Triem un acte i hem d'assumir-ne les conseqüències previsibles, per a nosaltres i per als altres. També els humans decideixen les lleis i les sancions que cal imposar als qui les incompleixen. En el cas de la llei que permet la pena de mort, són uns humans els qui van decidir legalitzar aquesta pena; de la mateixa manera, podien haver decidit el contrari.

ACTIVITAT

Com que es tracta d'entendre què és una argumentació ètica, l'alumnat ha de dedicar l'últim quart d'hora a fer una activitat en el seu dossier. Se'ls reparteixen fotocòpies amb dos discursos i han d'identificar si són informatius o si són argumentatius.

DISCURS 1

«Durant la seva confessió, El Joud va declarar que no se'n recordava, de la seva víctima. El jutge li va preguntar si lamentava el seu comportament i El Joud va respondre: —Sí, ho lamento. No obstant això, el terrorista no va renegar de l'Estat Islàmic. Quan l'advocat de la part civil li va preguntar si encara donava suport a aquesta organització, El Joud va contestar: —No sé què pensar... Jo soc aquí, tancat, no sé què passa a fora. Que Al·là ens mostri la veritat, la raó. Quan l'advocat va insistir en la seva pregunta, El Joud va tornar a eludir la resposta: —No sé què pensar».

DISCURS 2

«Per a aquests enemics que ataquen els seus compatriotes, que trenquen el contracte que ens uneix, no hi ha cap explicació que valgui, perquè explicar ja és voler disculpar una mica. Res no pot explicar que es mati a les terrasses dels bars! Res no pot explicar que es mati en una sala de concerts! Res no pot explicar que es mati periodistes i policies! I res no pot explicar que es mati jueus! Res no ho podrà explicar-ho mai!».

El primer discurs han d'intentar resoldre'l a l'aula, en grups de quatre alumnes. Han de definir si és informatiu o argumentatiu. Evidentment, es tracta d'un discurs informatiu, atès que el que fa és descriure un interrogatori. No hi ha conclusió ni valoració. Cal comentar-ne les respostes a l'aula després que se'ls hagi preguntat què hi han escrit.

El segon discurs l'han d'analitzar de manera individual a casa. És un discurs argumentatiu. Se'ls demana que en cerquin la conclusió i que diguin si estan d'acord o en desacord amb la valoració, que és que no es pot intentar entendre o explicar el fenomen terrorista, simplement cal condemnar-lo.

SESSIÓ 02

DE QUÈ PARLEM

QUAN DIEM

«TERRORISME»?

*Atemptat d'ETA sense víctimes mortals contra la Guàrdia Civil
(Arakaldo, Biscaia, agost de 1988). Luis Alberto García, El País.*

La sessió s'ha d'iniciar amb l'anàlisi i la problematització del segon discurs lliurat a l'alumnat en la classe anterior. En primer lloc, cal assenyalar que es tracta d'un discurs argumentatiu ètic i, en segon lloc, hem de criticar-ne l'argumentació. La crítica que hem de fer al text és que el terrorisme no s'ha de justificar de cap manera, però sí que n'hem de conèixer les causes per tal de poder prevenir-lo. La sessió ha de continuar amb l'anàlisi del concepte de «terrorisme», que té moltes cares, com és ben sabut. En aquesta sessió, cal mirar de fer una aproximació clara i rigorosa a aquest fenomen.

INTRODUCCIÓ

Analitzar el fenomen terrorista vol dir entendre'n la naturalesa essencial i general, allò que hi ha de comú en tots els actes terroristes. A partir d'això, hem de ser capaços de fer-ne una crítica contundent i radical. **Donatella Di Cesare** (2016) és una professora italiana de filosofia que va publicar un llibre en el qual tracta aquest tema d'una manera molt completa: *Terrorisme. Una guerra civil global*. Aquest assaig és un intent d'explicació d'un fenomen complex, de la dificultat de definir-lo. Podem dir que «terrorisme és una acció violenta per inspirar terror». Però és una definició tan àmplia que explica ben poca cosa. Podem avançar més i afirmar que el terrorisme de què parlem no és nihilista. No pretén destruir per destruir. Té un objectiu, una finalitat política i es presenta com una guerra justa. Els terroristes són individus que decideixen matar per crear el terror col·lectiu i pensen que això afavoreix els seus objectius. Formen part d'un grup que ha decidit utilitzar la violència com a arma política, i això implica l'existència de víctimes.

És important entendre que tot allò que es denomina «terrorisme» té la mateixa naturalesa i, per tant, la crítica que s'hi apliqui ha de ser extensiva a qualsevol de les seves manifestacions. També ha de quedar clar que entendre el terrorisme no significa justificar-lo. Aquesta unitat explica les causes del terrorisme i tracta d'analitzar els factors ideològics que hi intervenen. Els historiadors i els sociòlegs estudien les causes de la seva aparició en un moment i en un lloc concrets. Els psicòlegs analitzen el procés mental del terrorisme i les seves causes psicològiques. El terrorisme és un fenomen complex i multidisciplinari, com ho són també les seves causes. Però hi ha una altra dimensió, que és la que té una categoria moral. La causa de l'acte *terrorista* és, en darrera instància, la voluntat d'algú que decideix matar. I aquest algú pot ser col·lectiu perquè inclou la ca-

dena de persones que va des del *planificador* a l'*executor*, que són els qui en comparteixen la responsabilitat moral. És important no diluir les responsabilitats. El terrorisme és un acte humà voluntari en el qual una o diverses persones decideixen matar una altra o diverses altres persones. Hi ha culpables i hi ha víctimes.

A Espanya, el terrorisme més devastador ha estat el d'ETA. També se n'hi va patir, sobretot durant la transició i a la primèria de la democràcia, el de l'extrema dreta i el parapolicial (GAL, Batalló Basc Espanyol) i el de l'extrema esquerra (FRAP, GRAPO). Posteriorment, el que ha actuat més i presenta un perfil més perillós per al futur és el terrorisme gihadista. Cal fer una narració veraç i una argumentació contundent en contra de qualsevol indicatiu de justificació. En el cas del gihadisme, per la seva actualitat i pel perill global que suposa.

EL TERRORISME D'ETA

ETA va ser una organització nacionalista basca radical que es va fundar el 1958. Encara que hi va aparèixer en l'època de la dictadura franquista, el seu objectiu no era recuperar la democràcia, sinó aconseguir la independència del País Basc. Des del començament de la dècada de 1960, ETA va decidir fer ús de la violència per assolir els seus objectius. ETA buscava una dialèctica d'acció i reacció: provocar que l'Estat espanyol augmentés la repressió per crear més indignació i, d'aquesta manera, portar el poble basc a un enfrontament armat. Com ha demostrat la història posterior, el grup terrorista no atacava el Govern espanyol pel fet que fos la dictadura franquista, sinó perquè era espanyol. Els seus assassinats es van multiplicar durant la democràcia (quan el País Basc va assolir unes cotes inèdites d'autonomia i llibertat). La ideologia etarra, nacionalista radical, pot ser considerada fonamentalista i totalitària, com argumentarem més endavant. El balanç de l'activitat d'ETA és tràgic: més de 850 morts i 2.600 ferits, al marge de les persones que van ser segrestades, extorsionades o amenaçades (moltes van haver-ne de fugir i d'altres van haver de viure amb escortes).

EL TERRORISME GIHADISTA

El terrorisme gihadista a Espanya va començar l'any 1985 amb l'atemptat al restaurant El Descanso, a Madrid. El resultat va ser de 18 víctimes mortals i 100 ferits. Però el punt d'inflexió van ser els tràgics atemptats als trens de rodalies de Madrid de l'11 de març de 2004, amb 192 morts i 2.000 ferits. Els darrers atemptats gihadistes es van perpetrar a Catalunya (Barcelona i Cambrils) el 17 d'agost de 2017, amb 16 persones assassinades.

El terme «gihadisme» ve de «gihad», que vol dir «guerra santa», i avui dia s'entén que aquest nom engloba l'islamisme que ha decidit entrar en l'escenari polític a través del terrorisme. És important diferenciar entre *musulmà* (seguidor de l'islam), *islamista* (que ja planteja un «islam polític») i *gihadista* (que segueix un islamisme radicalitzat que condueix al terrorisme). L'islam com a religió (com qualsevol altra religió, com el cristianisme o el judaisme) no és violent ni intolerant. Totes les religions tenen unes tendències tolerants i d'altres d'intolerants. Justament de la versió més radical, sectària i excloent se'n diu *fondamentalisme religiós*. El gihadisme ha declarat la guerra als «infidels» i justifica la mort i la destrucció de qualsevol infidel a qualsevol lloc per aconseguir el seu objectiu. És una «guerra santa» els fruits de la qual s'ofereix de recollir-los en «l'altre món», cosa que fa que sigui encara més perillosa, atès que el terrorista és capaç de morir com un màrtir pensant que rebrà la recompensa en el «més enllà».

FONAMENTALISME, TOTALITARISME I TERRORISME

És important remarcar la relació existent entre les ideologies fonamentalistes i els mètodes terroristes. Això no vol dir que el fonamentalisme hagi de derivar en terrorisme, però sí que hi ha una possible continuïtat. S'entén com a fonamentalisme la identificació amb una creença en termes absoluts. Suposa la negació de la possibilitat que l'altre discrepi del nostre punt de vista.

Per entendre la lògica que condueix al fonamentalisme, al totalitarisme i, en l'extrem, al terrorisme, és interessant llegir l'assaig *Identitat i violència. La il·lusió del destí*, del Premi Nobel d'Economia **Amartya K. Sen**. El llibre critica

la formació d'identitats grupals dutes a l'absolut. Sentir-se part exclusiva d'una religió o d'una nació, i menysprear-ne la resta. Això condueix al fonamentalisme sectari, al rebuig als diferents. Igualment el fonamentalisme mena al totalitarisme i a la violència (i en darrera instància, al terrorisme). Què vol dir Sen quan parla d'identitats particulars? Cal tenir en compte que si es parla de l'ésser humà es pot diferenciar allò universal, allò particular i allò singular. Allò universal és allò comú i la seva expressió ideològica és el cosmopolitisme, l'internacionalisme, que ens uneix a tots com a humans i és la base per a la solidaritat i la fraternitat. És el que sempre s'ha anomenat «la humanitat» d'una persona. Allò singular, allò propi és el que ens fa diferents. Finalment, la identitat particular, la de grup, és la que ens porta a identificar-nos amb un grup o a sentir-nos-en part. Les identitats particulars són múltiples, però és important que no tinguin més pes que les universals (considerar-se humà abans que d'un sexe, d'una raça, d'una ètnia, d'una religió o d'una ideologia). Aquestes identitats tampoc no poden anul·lar la individualitat, l'esperit crític o l'acceptació de les diferències. A més, tots som iguals i tots som diferents. Quan la identitat particular esdevé absoluta, suprimim allò universal i allò singular, a més de reduir totes les identitats particulars a una de sola. Aquest és el perill.

Tots som moltes coses i tenim moltes identitats (personals, ideològiques, locals, sexuals), però el que fa el fonamentalisme és identificar-nos totalment només amb una d'aquestes identitats. Quan s'anul·la el que diferencia els uns dels altres, dins del grup el dissident apareix com un traïdor. I els que estan fora del grup apareixen com a enemics (la dialèctica de l'«amic/enemic»). N'és un exemple, en aquest sentit, l'assassinat de l'exdirigent d'ETA María Dolores González Catarain, àlies «Yoyes», executada pels membres de la banda després d'haver-ne qüestionat els mètodes i de voler reinserir-se en la societat.

Aquest fonamentalisme té un caràcter totalitari perquè els qui en formen part es consideren els únics representants d'un col·lectiu determinat. En el cas d'ETA, es presentaven com els representants únics del «poble basc». Però entenien per «poble basc» tan sols el grup que s'identifica amb el relat que ETA havia construït prèviament, segons el qual no és «basc» tot el que viu al País Basc, sinó el que s'identifica amb el relat i el projecte polític dels nacionalistes. Per la seva part, per als gihadistes els únics que mereixen respecte són els de religió islàmica.

El sociòleg espanyol **Martín Alonso** (2004) ha publicat un llibre titulat *Universales del odio. Creencias, emociones y violencia*. És un estudi sobre el sentiment d'odi com a base dels discursos fanàtics. El fanatisme és una certesa que

Amartya K. Sen. Sandip Saha, ZUMA Press

conduïx a la violència contra l'altre, que sempre està impulsada per l'odi. L'odi és una emoció molt intensa, capaç de sepultar qualsevol sentiment compassiu. El fanatisme sempre exalta el que és propi (que pot encarnar-se en un líder o no) i rebutja totalment el que és aliè. Darrere de tota forma de terrorisme hi ha una dialèctica amic/enemic exacerbada, que mena a l'enfrontament i la destrucció de l'altre, de l'adversari polític.

Amb aquesta forma de veure les coses, l'individu perd la seva humanitat (el que l'uneix al conjunt dels humans) i s'identifica amb un grup determinat, en el sentit més tribal. Qualsevol que s'hi oposi té la consideració d'enemic (o de traïdor) i és odiat com a tal.

La plaça major d'Ordizia (Guipúscoa) durant l'homenatge a «Yoyes», exdirigent d'ETA assassinada per aquesta organització terrorista (18/10/1986). Antonio Alonso, EFE, Archivo Municipal de Bilbao-Bilboko Udal Artxiboa.

ACTIVITATS

Al començament de la sessió es genera una primera activitat a partir de l'exercici que han fet a casa. Cal entendre el terrorisme o només s'ha de condemnar? Entendre'l és un pas per justificar-lo?

La segona activitat s'ha de fer en els minuts finals. El professor ha de cercar i comentar algun exemple d'atemptat terrorista.

SESSIÓ 03

PER QUÈ ÉS NECESSARI

L'UNIVERSALISME

MORAL?

La tercera sessió s'ha de començar fent preguntes a diversos alumnes sobre els discursos que justifiquen parcialment o totalment el terrorisme. Hi ha dues vies de crítica d'aquests discursos. La primera és la del relativisme, que porta a un cul-de-sac. Es tracta de contraposar el discurs propi al dels terroristes. És el de «Jo no hi estic d'acord». Però solament és una opinió. És un cul-de-sac perquè tot queda reduït a una qüestió de preferències subjectives o culturals. L'altra via, que és la que analitzarem en la sessió següent, es basa en fal·làcies.

En aquesta sessió, hem de tractar la crítica al relativisme moral i la defensa de la necessitat d'uns principis bàsics sobre els quals fonamentar un universalisme moral. És l'única sortida per donar una resposta adequada al terrorisme. No és que sembli dolent o injust: és que és dolent i injust. Aquesta és la posició moral adequada. És a dir, cal argumentar en contra del relativisme moral absolut. Perquè si els enunciats morals són totalment relatius i depenen de les preferències subjectives o de les coordenades culturals, llavors no hi ha manera de justificar un argument ètic vàlid per a tothom perquè es presenta només com una elecció subjectiva o cultural. En aquesta sessió, doncs, cal argumentar la necessitat d'uns criteris intersubjectius per determinar el que està bé o malament, el que és just o injust.

INTRODUCCIÓ

Si un terrorista considera que matar pel seu ideal és just o bo, ¿l'única cosa que es pot objectar és que no s'hi està d'acord? Si algú justifica els nazis que van assassinar jueus a l'holocaust perquè creien que el que feien era correcte, ¿podem afirmar que és una opinió tan respectable com la de qui els condemna? ¿Podem justificar que l'ablació és acceptable si la cultura en què es practica l'accepta?

Segurament, s'aprecia de manera intuïtiva que hi ha diferències entre botxins i víctimes, i que no es pot establir una equivalència entre els uns i els altres. No solament pel que fa als sentiments morals, sinó també a escala racional. La compassió, que porta a donar suport a les víctimes i no als botxins, és un sentiment moral necessari, de la mateixa manera que ho és el sentiment d'indignació, com s'ha plantejat en la sessió anterior. Però és important argumentar des de quins criteris es poden establir aquests principis universals. D'entrada, no es poden acceptar factors religiosos, metafísics o naturalistes per fonamentar els criteris morals. Els religiosos queden descartats perquè només afecten els qui

formen part d'una comunitat religiosa. Com és ben sabut, hi ha moltes comunitats religioses, hi ha agnòstics i hi ha ateus. Els criteris, per ser universals, han de ser assumibles per tots els humans i no poden presuposar cap creença. Tampoc no hi ha un fonament metafísic. Actualment, és insostenible l'existència del Bé i del Mal com a entitats absolutes. Tampoc no és acceptable l'anomenada «fal·làcia

naturalista», que implica que els actes humans són en si mateixos bons o dolents. Això voldria dir que qualsevol enunciat moral que es formulés seria descriptiu i, per tant, seria vertader o fals. Ja s'ha explicat anteriorment que els enunciats morals són prescriptius o valoratius. No diuen el que són els actes humans, sinó el que haurien de ser segons els nostres principis.

Immanuel Kant pintat per Johann Gottlieb Becker

CRITERIS PER A UNS PRINCIPIS MORALS UNIVERSALS

Quin és el criteri a partir del qual es poden establir uns principis morals comuns, si resulta que no poden ser subjectius, però tampoc no poden ser objectius? Quina cosa pot no ser subjectiva ni objectiva?: allò intersubjectiu. És a dir, el resultat d'un acord, d'una negociació, d'un consens entre subjectes que condueix a un diàleg argumentatiu. És important fer palès el fet que aquest diàleg mai no és abstracte, sempre es dona en una època històrica amb unes experiències determinades i uns objectius determinats.

Els humans, independentment de la seva cultura o de les seves preferències subjectives, han d'acordar quins són aquests principis, que només poden ser resultat del diàleg argumentatiu. Com s'ha dit anteriorment, els éssers humans són més històrics que naturals. Perquè són animals no acabats, que no funcionen per instint, és a dir, per normes naturals, i que han de proporcionar-se unes normes morals que siguin bones per a la convivència de tothom.

Ja des del segle XVIII, una Europa alliberada del *credo* es planteja d'on poden venir aquests principis morals universals. Molts filòsofs hi varen pensar. **David Hume**, filòsof escocès de segle XVIII, en va ser un. Considerava que calia trobar-ne la base en els sentiments altruistes. El bo i el dolent no són fets naturals, perquè les coses simplement existeixen o no existeixen. Per si mateixes no són ni bones ni dolentes. També considera que no es poden deduir des de la lògica, atès que sempre es pot argumentar que una cosa és bona i que és dolenta, és a dir, el contrari. Resten, llavors els sentiments: és la manera com afecta el que fan els altres el que porta a considerar alguna cosa com a bona (suscita simpatia) o dolenta (suscita rebuig). Ara bé, sempre que els sentiments siguin desinteressats. Si fan mal a la meua mare, m'afecta perquè és la meua mare. Però si m'afecta que peguin a una dona a la qual no conec, llavors aquest és un sentiment moral. Hume pensava que podríem trobar sentiments morals universals més enllà de les diferències culturals. És discutible, però és un primer pas, ja que cerca en el sentiment altruista la base de la bondat i en el sentiment de crueltat la base de la maldat. En la línia de David Hume, però un segle més tard, **John Stuart Mill** (1863), filòsof anglès del segle XIX, va fer dues aportacions interessants a la proposta anterior de Hume. D'una banda, hi va introduir la racionalitat, la qual plantejava que les finalitats de la moral havien d'anar en la línia de la felicitat general. Llavors, per tal de valorar moralment un acte havíem d'analitzar les conseqüències que tenia per a l'altre. El que marcava la bondat de l'acció era, doncs, la

utilitat respecte a la felicitat de l'altre. La segona aportació tenia relació amb el fet que aquests sentiments altruistes de què parlava Hume com a propis de l'ésser humà havien de ser potenciats per l'educació per desenvolupar-se.

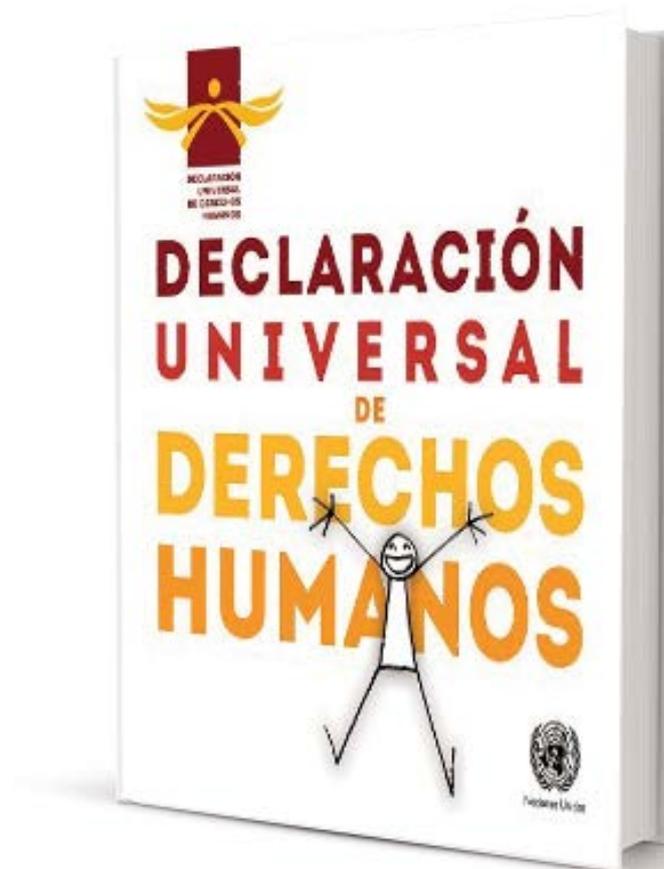
Però va ser el filòsof alemany **Immanuel Kant** (1783), posterior a Hume i anterior a Mill, qui va formular l'autèntica base per a aquest universalisme moral. Kant era un defensor del projecte il·lustrat, la base del qual era que els ciutadans havien de pensar per si mateixos i alliberar-se dels tutors, religiosos o no, que els deien el que havien fer i el que no. Per a Kant, cadascú havia de buscar les normes pròpies, lligades a la seva elecció de vida i al seu aprenentatge vital. És a dir, allò singular, allò que cadascú decidia. Aleshores, la universalitat de les normes no prové dels continguts. No es tracta d'establir-hi normes generals: «fes això», «no facis allò». La universalitat provenia de la manera d'actuar. Hem d'actuar com considerem millor, però sempre donant a l'altre el marge per fer el mateix. Proposava un universalisme que consistia senzillament en això, en la universalitat. Jo no puc utilitzar l'altre per als meus fins, no el puc instrumentalitzar. Perquè, si ho faig, trenco la universalitat, faig que l'altre deixi de ser un subjecte moral per convertir-se en un objecte que jo utilitzo. Kant parla de la dignitat de l'ésser humà, en el sentit que hem de considerar l'altre un subjecte moral com nosaltres mateixos. La base d'aquest universalisme moral és el respecte, el reconeixement de l'altre. És el respecte a la dignitat de l'altre, en definitiva.

Karl O. Appel (1994) i **Jürgen Habermas** (1984) són dos filòsofs contemporanis que han desenvolupat aquest plantejament parlant de l'ètica del discurs i de l'acció comunicativa.

LA DECLARACIÓ UNIVERSAL DELS DRETS HUMANS

No obstant això, disposem històricament d'una referència el valor moral de la qual no podem deixar de fer palès i que s'ha d'entendre des del context en què apareix. Després de la terrible experiència de la Segona Guerra Mundial, es va elaborar un document, la Declaració Universal dels Drets Humans, que va ser aprovat per gairebé tots els països i que avui és referència d'aquests principis morals universals que cal aplicar a escala individual, política i social. Aquesta declaració té el valor de ser un ideal regulador basat en els principis bàsics de l'universalisme moral. La idea fonamental és la dignitat humana. I hi ha molts dels drets establerts que el terrorisme no respecta, començant pels drets humans.

Molts diuen: «La Declaració Universal dels Drets Humans és un engany o és inútil, perquè no es respecten». Aquesta argumentació no és bona; la declaració ens permet entendre quines coses dolentes o injustes hem de superar. Si no disposéssim d'un ideal de com han d'anar les coses, ni tan sols podríem dir que estan malament o que són injustes. L'important és comprendre que el terrorisme és quelcom que cal combatre, una cosa que es pot entendre directament com a dolenta i com a injusta.

Coberta d'una edició il·lustrada de la Declaració Universal de Drets Humans publicada per Nacions Unides.

ACTIVITAT

L'últim quart d'hora cal fer a l'aula un debat sobre l'universalisme i el relativisme moral.

SESSIÓ 04

PER QUÈ EL TERRORISME
ÉS NECESSÀRIAMENT
DOLENT I INJUST?

L'objectiu d'aquesta sessió és pensar en una argumentació ètica contra el terrorisme. Cal desenvolupar una argumentació que mostri que, a partir dels principis morals universals raonables i consistents, sempre hem de considerar l'acte terrorista com a dolent i com a injust.

INTRODUCCIÓ

Per argumentar el fet que el terrorisme és necessàriament dolent i injust, hem d'establir uns criteris intersubjectius que ens permetin diferenciar la bondat de la maldat i la justícia de la injustícia. Val a dir, d'entrada, que aquests conceptes es presenten amb un caràcter alhora universal i particular en diferents societats i cultures. Són universals en la mesura que en totes les societats s'han inventat aquestes distincions. Però, com que els humans no som únicament naturals, sinó que construïm una cultura (començant per la llengua) en cada societat específica, els significats que tenen aquestes oposicions són diversos. És dubtós que la universalitat es pugui cercar a partir d'un mínim comú que estigui present en totes les cultures i societats. Més aviat, cal aprendre de la nostra història i, a partir d'això, arribar a uns acords intersubjectius, des del diàleg.

Kwame Anthony Appiah (2012), filòsof britànic d'ascendència africana, planteja un bon camí per abordar aquesta qüestió. Consisteix a acceptar la diversitat cultural, però al mateix temps emmarcar-la en la tradició cosmopolita dels que es consideren ciutadans del món. En el seu llibre *Cosmopolitisme. L'ètica en un món d'estranyers*, defensa justament que l'universalisme moral ha de ser quelcom que estigui al marge dels valors culturals i de les preferències subjectives, i que ha de basar-se en allò que permet a tothom tenir una vida digna amb la màxima llibertat possible.

ARGUMENTACIÓ ÈTICA: EL TERRORISME ÉS NECESSÀRIAMENT DOLENT I INJUST

No hi ha fets morals, atès que, en el sentit objectiu, el Bé i el Mal com a tals no existeixen. Els actes són bons o dolents amb relació a uns principis. El que sí que hi ha són estats humans millors o pitjors, per als quals també hem inventat altres termes com són felicitat i infelicitat, que tractem en altres unitats. En tot cas, la felicitat, que és molt difícil de definir, la vincularem a un ideal associat amb la satisfacció, l'alegria i el plaer en el sentit més ampli; per contra, la infelicitat la lliguem amb la insatisfacció, la tristesa i el dolor. Bo és allò que genera felicitat, i dolent, allò que genera infelicitat. John Stuart Mill, de qui ja hem parlat anteriorment, deia que els principis bàsics i universals de la moral són els que han de contribuir a la felicitat col·lectiva. Per tant, és bo el que col·labora en la felicitat general i dolent el que contribueix a la infelicitat col·lectiva. Mill explicava que la felicitat no es pot separar de la llibertat. I Immanuel Kant, a qui també hem esmentat anteriorment, deia que quan es parla de la felicitat no ens podem oblidar de la dignitat. La felicitat humana va lligada a la llibertat i a la dignitat.

El primer argument contra el terrorisme el dona Kant, com ja hem comentat en una sessió anterior. Ho fa quan diu que, per una qüestió de principis, hem de partir de la dignitat de l'ésser humà, del valor de cada humà, del fet que ningú no pot ser un objecte, un instrument per als fins de l'altre. Tots som subjectes morals, tots som fins, no hi ha una suposada causa que ens permeti d'utilitzar els altres. Moralment, mai no podem ser objectes, mitjans per aconseguir un objectiu suposadament just. Aquesta és la base de la universalitat moral.

El segon argument el trobem en la Declaració Universal dels Drets Humans: el dret a la vida, principalment. Com podem justificar privar ningú d'aquest dret? El dret a la vida és la base des de la qual es justifiquen tots els altres drets.

El tercer argument es basa en la dependència dels fins respecte als mitjans. Perquè els mitjans, com deia **Albert Camus** (1949) són els fins. Ho deia en contra de la famosa afirmació segons la qual «el fi justifica els mitjans». No podem separar els mitjans dels fins perquè hi ha mitjans que ja els invaliden. Albert Camus era fill d'un colon francès i es va enfrontar al terrorisme algerià com a falsa solució al domini francès a Algèria, i ho va fer palès en l'obra teatral *Els justos*. Es va enfrontar a la majoria dels intel·lectuals francesos d'esquerres del seu temps, que justificaven el terrorisme algerià contra l'ocupant francès.

El terrorisme és un conjunt d'actes que creen terror. Destruir, matar, fer mal, provocar un estat social de terror: sembla evident que l'únic que provoca el terrorisme és dolor, infelicitat, tristesa.

No hi ha cap ideal que pugui justificar aquest mal, perquè l'ideal dels terroristes, per definició, només beneficia el grup de fanàtics que es consideren portadors d'una causa, en què només creuen ells, que està per sobre de la felicitat humana. El terrorisme és dolent i injust perquè és un acte humà voluntari que atempta contra la dignitat, la vida i la felicitat de les persones.

LA FIGURA DE LA VÍCTIMA

Una filòsofa del segle XX, **Judith Shklar** (1990), deia que el que causava patiment als humans (a més de les causes naturals, com la vellesa) són la desgràcia o la injustícia. Un terratrèmol és una desventura; un atemptat és una injustícia. La filòsofa manté que l'ésser humà reacciona davant la injustícia fins i tot sense saber ben bé el que entén per justícia o poder explicar-ho. Cita Mill, de qui ja hem parlat, per fer paleses reaccions universals que qualificarien un seguit de coses com a injustes: la violació de les lleis, la ruptura de promeses, la parcialitat, la manca de reconeixement dels mèrits, la manca de càstig dels delictes, el rebuig a les reivindicacions

legítimes. Tot és discutible, és clar, però que a una persona, pel fet de ser en un lloc inadequat en un moment inadequat, li sigui llevada la vida o esdevingui discapacitada, o que a d'altres se'ls privi de la presència d'una persona estimada, simplement perquè algú, arbitràriament, decideix cometre un atemptat terrorista, és un acte d'una injustícia radical. Les desventures són inevitables; les injustícies són evitables. Ho són perquè una injustícia la causa un acte voluntari i conscient d'un subjecte que ha decidit fer-lo, sabent-ne quines són les conseqüències: la destrucció de l'altre i el dolor de tots els que hi estaven vinculats afectivament.

En l'acte injust sempre hi ha una víctima que no mereix el dany que se li causa. I hi ha un culpable responsable de l'acte la conseqüència del qual és aquest mal, la major part de les vegades irreparable i tràgic. En definitiva, el terrorisme sempre és dolent i injust perquè sempre provoca víctimes, la dignitat com a humans de les quals no és respectada, com

tampoc no ho és el dret més bàsic, que és el dret a la vida. Són, a més, innocents perquè no tenen cap responsabilitat sobre el que denuncien els terroristes.

LA BANALITZACIÓ DEL MAL I EL MAL CONSENTIT

Hannah Arendt (1963) va forjar un concepte important, el de la «banalització de la maldat». Aquesta filòsofa jueva alemanya va encunyar l'expressió a partir del judici al nazi Eichmann, que va menar milers de jueus a les cambres de gas sense manifestar cap odi envers aquestes persones. Simplement «obeïa ordres». La seva conclusió va ser que les pitjors accions es poden dur a terme d'una manera totalment freda, sense assumir-hi cap responsabilitat moral. La qual cosa, evidentment, no te n'eximeix.

Aurelio Arteta (2010), catedràtic de Filosofia Moral a la Universitat del País Basc, formula una altra noció important, la del «mal consentit». És la responsabilitat de l'espectador indiferent. Entre el mal comès (pel terrorista) i el mal patit (per la víctima) hi ha el mal consentit per algun còmplice que no fa res per evitar-ho. Arteta analitza com va actuar una part de la societat basca davant el terrorisme d'ETA. Fora interessant d'animar l'alumnat a llegir el llibre *Patria* de Fernando Aramburu.

Hannah Arendt. *American Memory*

LA FAL·LÀCIA DEL TERRORISME

Com ja hem explicat, una de les característiques del terrorisme és que no és nihilista: cerca un objectiu i se n'inventa una justificació. A més, el terrorista mateix s'erigeix en heroi o en màrtir. I no només ell, també l'erigeixen els cercles d'adeptes. És important que, juntament amb la indignació (que, d'altra banda, és un sentiment moral indispensable), siguem capaços d'entendre el procés que porta fins al fenomen terrorista: com hem dit abans, *entendre no és justificar*. Però igualment hem de saber desmuntar les fal·làcies amb què el terrorisme vol justificar la pràctica criminal. És important perquè per contraposar l'argumentació al terrorisme no hem de fer servir els sentiments (la indignació), sinó, sobretot, la raó, la racionalitat. El discurs legitimador dels terroristes sempre és fal·laç; i una fal·làcia és un mal argument que es presenta com a bo. Per a això hem de saber desmuntar-lo.

D'entrada, un terrorista moltes vegades interpreta el mal que fa com un dany «col·lateral». És a dir, que accepta que el sofriment causat és, per si mateix, dolent, però també creu que és inevitable: recordem el cinisme d'ETA quan parlava de la «socialització del patiment». La finalitat de l'acte terrorista mai no justifica el dany que causa.

Intentem especificar el tipus de fal·làcies que utilitzen els terroristes:

FAL·LÀCIA DE LA PETICIÓ DE PRINCIPI

La fal·làcia bàsica del terrorisme sempre és la de «petició de principi». Cal que s'acceptin d'entrada i sense argumentació les afirmacions que ells dogmatitzen. Quines són aquestes afirmacions? Bàsicament, que ells són els bons, que la seva guerra és justa, que aquells als qui ataquen són els causants de la injustícia que viuen.

FAL·LÀCIA DE CULPABILITZAR LES VÍCTIMES

Es culpabilitza les víctimes perquè són «part del sistema». «Tots som culpables», seria la consigna; o la inventada per ETA: «Cal socialitzar el patiment».

FAL·LÀCIA DE L'EQUIDISTÀNCIA

El terrorisme considera igualment culpables de les seves accions els qui suposadament les provoquen: «Espanya», «La civilització occidental», «El sistema», «El capitalisme», etc.

ACTIVITAT

L'activitat consisteix en un comentari individual, una reflexió personal a partir de les frases següents:

«Matar un home no és defensar una doctrina, és matar un home»

(Sebastian Castellio, 1553).

«La violència pot ser lícita quan es fa servir per un ideal que la justifiqui»

(José Antonio Primo de Rivera, 1933).

Sebastian Castellio. Wikipedia

SESSIÓ 05

COM PODEM

CONTRAPOSAR

L'ARGUMENTACIÓ

AL TERRORISME?

INTRODUCCIÓ

Hem explicat amb anterioritat què és una argumentació ètica. Sempre ha de basar-se en l'ètica discursiva i comunicativa, és a dir, en l'argumentació i el diàleg. El terrorisme és un acte violent que exclou l'adversari fins que el destrueix. Per tant, hem de contraposar la racionalitat discursiva i comunicativa a la irracionalitat fanàtica. El reconeixement de l'adversari enfront de la seva exclusió, l'obertura a l'altre enfront del sectarisme. La humanitat enfront de l'odi.

L'ESTAT DE DRET

Per Estat de dret entenem l'Estat la funció del qual és garantir la igualtat de drets de tots els ciutadans. Un Estat que ha de ser necessàriament democràtic (llibertats polítiques, eleccions) i en el qual hi ha una separació entre els poders executiu, legislatiu i judicial. Si no es donen aquestes condicions bàsiques, no es tracta d'un Estat de dret. Un bon llibre per aprofundir en el tema és el d'Elías Díaz (2010).

El que cal argumentar és justament quins són aquests drets que tots tenim. Avui dia podem considerar que la Declaració Universal dels Drets Humans és la referència ideal a la qual hem arribat per la via de la intersubjectivitat. La clau radica en la universalitat. Qualsevol individu que té una nacionalitat té els drets que garanteixen les lleis. No se li exigeix cap qualitat: ni de sexe, ni de color de pell, ni de classe social, ni de cultura. Aquest punt és important, perquè vol dir que l'Estat no s'identifica amb una identitat ètnica, ni ideològica ni religiosa.

Aquest és, per tant, el marc polític per a l'argumentació. Tots formem part d'un Estat de dret simplement perquè pertanyem a un territori. Aquest «pertànyer» només indica un reconeixement de la nacionalitat. I això planteja molts problemes per resoldre: refugiats, «sense papers», etc., atès que s'afirma que els drets són universals, però, alhora, no tothom té la nacionalitat.

Hem de combatre una fal·làcia que es presenta com a resposta adequada al terrorisme:

Falacia ad populum: en nom d'allò que afirmen que és la voluntat popular, i recolzant-se en l'estat emocional d'in-

dignació d'aquells que exigeixen més mà dura contra els terrorismes, n'hi ha qui exigeixen una resposta basada en la violència i no en l'Estat de dret: mesures discriminatòries, implantació de la pena de mort, formes il·legals de repressió, etc. Aquesta és una fal·làcia emprada, per exemple, per grups populistes de l'extrema dreta.

L'argumentació ètica ha de basar-se en l'imperatiu moral formulat per Kant. Així ho reconeix l'ètica discursiva. Només pot haver-hi diàleg, és a dir, una argumentació compartida que implica escoltar l'altre, si hi ha respecte envers l'altre, si el reconeixem com un subjecte, com un igual.

ACTIVITAT

L'últim quart d'hora s'ha de dedicar a debatre entorn de si l'argumentació pot ser una resposta al terrorisme. Cal avisar l'alumnat que en l'última classe hauran de fer una dissertació individual sobre el tema.

SESSIÓ 06

REFLEXIÓ

FINAL

Familiars de víctimes dels atemptats gihadistes de Sri Lanka, que van deixar més de 300 assassinats (entre els quals, els de dos espanyols), resen i els rendeixen tribut davant les seves tombes (28-04-2019). M. A. Pushpa Kumara, EFE.

En aquesta darrera sessió els alumnes han de fer una dissertació escrita sobre el tema: «L'argumentació com a resposta al terrorisme». Cal repassar breument com s'ha de fer una dissertació: formular clarament la pregunta, elaborar el cos de l'argumentació i arribar a una conclusió de manera coherent.

L'alumnat pot consultar el dossier de la unitat didàctica, que després, juntament amb la dissertació, han de lliurar al professor. Disposen de mitja hora de temps.

Posteriorment se'ls lliura un exercici d'autoavaluació i avaluació de l'activitat.

Preguntes:

Consideres que la unitat didàctica s'inscriu bé en el que has desenvolupat durant el curs en la matèria de filosofia?

T'ha facilitat la comprensió de la problemàtica ètica lligada al fenomen del terrorisme?

Consideres que d'alguna manera ha transformat la teva posició davant el tema?

Consideres que has fet cap aportació a la dinàmica d'aquestes cinc classes?

Tens algun suggeriment per a la unitat didàctica?

Per concloure la unitat s'aconsellen dos llibres. El primer és un assaig sobre la lluita de la consciència contra la intolerància, que va descriure tan bé el gran escriptor austríac **Stefan Zweig** (1936) a *Castellio contra Calvino*. Va escriure aquest llibre el 1936, en plena expansió del nazisme a Alemanya. L'autor retrocedeix al segle XVII per mostrar-nos l'enfrontament que l'humanista Sebastian Castellio va mantenir contra Calvino, que tenia un immens poder religiós i polític, pel suport que va donar a la condemna a mort contra Miguel Servet per les seves idees religioses. Castellio va ser capaç d'arriscar-se en la denúncia de la intolerància. Una intolerància que, com la del terrorisme, es considera amb el dret de matar el dissident.

El segon llibre és un altre assaig, *La por a la llibertat*, escrit per **Erich Fromm** (1941), que, com Zweig, va viure l'atmosfera en què va créixer el nazisme. L'escrit denuncia la intolerància com un efecte de l'autoritarisme que apareix quan hi ha una por col·lectiva a la llibertat.

ORIENTACIONS
PER TREBALLAR ELS
MATERIALS DE LA
UNITAT DIDÀCTICA

MATÈRIA

Filosofia, matèria obligatòria de primer curs de batxillerat.

VINCULACIÓ AMB EL CURRÍCULUM OFICIAL

Els continguts d'aquesta unitat didàctica es vinculen específicament amb diversos continguts del bloc 6 del currículum dedicat a la racionalitat pràctica, tal com indica el Reial decret 1105/2014, de 26 de desembre, pel qual s'estableix el currículum bàsic de l'educació secundària obligatòria i del batxillerat (BOE del 3 de gener de 2015).

Els continguts assenyalats són els següents:

Retòrica, argumentació i lògica: la comunicació des de la filosofia.

La importància de la comunicació i la seva relació amb el llenguatge, la veritat i la realitat.

L'argumentació: regles i eines del diàleg i la demostració d'arguments.

Els processos de qüestionament i la importància de la definició d'objectius.

La importància del diàleg i de la defensa argumentativa de projectes, fins i mitjans.

La importància de l'ètica per establir la valoració d'un projecte polític. La raó crítica com a reguladora de l'acció humana.

L'ètica. Principals teories sobre la moral humana.

L'ètica com a reflexió sobre l'acció moral.

L'ètica com a establiment d'uns principis bàsics universals d'acció moral.

Justificació de l'Estat de dret.

OBJECTIUS

L'objectiu primer és que l'alumnat tingui uns criteris morals que es basin en el reconeixement i el respecte de la dignitat de l'altre. El segon, que entengui que des d'aquests criteris morals mai no es poden justificar els actes terroristes, que sempre han de ser considerats dolents i injustos. El tercer, que l'ètica discursiva, basada en l'argumentació i el diàleg, és l'única arma contra el terrorisme, que no és res més que la conseqüència extrema de la intolerància i el sectarisme.

OBJECTIU GENERAL	OBJECTIUS ESPECÍFICS
<p>Formar criteri moral per argumentar contra el terrorisme.</p>	<p>Criticar el relativisme moral.</p> <p>Defensar uns principis morals bàsics per a l'universalisme moral.</p> <p>Entendre que aquests principis morals bàsics es fonamenten en la igualtat de drets i el respecte a la dignitat de l'altre.</p> <p>Assumir que l'Estat de dret és l'únic marc polític que pot garantir la igualtat de drets de l'universalisme moral.</p> <p>El valor històric de la Declaració Universal dels Drets Humans.</p>
<p>Ser capaç de fer una argumentació ètica contra el terrorisme.</p>	<p>Entendre què és una argumentació ètica.</p> <p>Entendre què és el terrorisme i quines són les seves causes. Denunciar els universals de l'odi i la fal·làcia que vol justificar-lo.</p> <p>Denunciar la banalització del terrorisme i la complicitat del mal consentit.</p>
<p>Entendre que l'ètica discursiva de l'argumentació és l'única alternativa al terrorisme.</p>	<p>Entendre que els conflictes socials només es poden solucionar des del respecte a la dignitat de l'altre, l'argumentació i el diàleg.</p> <p>Denunciar la fal·làcia que vol combatre el terrorisme amb els seus propis mitjans.</p>

CONTINGUTS

Basant-nos en els objectius que indica l'apartat anterior d'objectius, assenyallem els continguts següents:

L'home com a animal simbòlic.

El discurs informatiu i el discurs argumentatiu.

L'argumentació axiològica i l'argumentació ètica.

El relativisme i l'universalisme moral.

La necessitat d'un criteri moral definit per uns principis morals bàsics que recolzin en el reconeixement i el respecte a la dignitat de l'altre.

La necessitat de l'Estat de dret com a garantia de la igualtat de drets i del respecte a la dignitat de l'altre.

El valor històric de la Declaració Universal dels Drets Humans.

El terrorisme. Definició. El terrorisme d'ETA i el terrorisme gihadista. Causes ideològiques.

La denúncia dels universals de l'odi, la banalització de la violència i el mal consentit.

L'argumentació de per què l'acte terrorista és necessàriament dolent i injust. La figura de la víctima.

La denúncia de la fal·làcia que pretén justificar el terrorisme i de la fal·làcia que pretén combatre'l amb les mateixes armes.

La necessitat d'una ètica discursiva basada en el diàleg.

L'argumentació i el diàleg com l'alternativa a la violència terrorista.

La denúncia de la fal·làcia que pretén justificar l'alternativa violenta contra el terrorisme.

ORIENTACIONS METODOLÒGIQUES

Per assolir els objectius que planteja aquesta unitat cal implicar l'alumnat en el desenvolupament de les sessions. Cal generar una participació activa i una assimilació dels conceptes i dels arguments adequats per criticar-los. Alhora, però, hem de respectar la dinàmica comprensiva pròpia de cada alumne. Aquest és el punt d'equilibri difícil. Cal potenciar la reflexió individual, el debat de grup i la capacitat d'elaborar una dissertació sobre el tema.

PRIMER EIX

Treballar per garantir la claredat i el rigor a l'hora de fer servir els conceptes. El mitjà consistirà a definir els conceptes emprats i contrastar-ne l'operativitat empírica.

SEGON EIX

Treballar per tal que siguin capaços d'assimilar uns criteris ètics basats en el reconeixement i el respecte a la dignitat de l'altre.

TERCER EIX

Treballar perquè siguin capaços de dialogar, és a dir, d'escoltar l'altre i, alhora, d'argumentar el que pensen ells mateixos. Que siguin capaços de distanciar-se de les emocions (incloent-hi la indignació) per poder reflexionar i debatre sobre un tema, com el terrorisme, que tant d'impacte emocional té. Que mantinguin una actitud assertiva, ni inhibida ni agressiva en el debat.

QUART EIX

Treballar per evitar el relativisme que ens impedeix d'arribar a conclusions clares i que ens condueix a la impossibilitat de concloure res i a justificar-ho tot.

Aquests són els quatre eixos que han de vertebrar la nostra acció docent i de facilitar un clima des del qual els alumnes podran entendre i debatre el tema del terrorisme i arribar a una conclusió clara i contundent sobre la seva maldat i injustícia.

ESTRUCTURA METODOLÒGICA DE LES SESSIONS

La filosofia, amb independència de quina sigui la problemàtica que tracti, implica una dinàmica metodològica específica. Hem de partir del fet que és un saber crític i normatiu, i no un saber positiu. Això vol dir que la funció principal del professor no és la transmissió de coneixements, sinó problematitzar qüestions, aclarir conceptes i ensenyar un mètode lògic de pensar. En l'aspecte normatiu, cal fer la proposta des de la racionalitat pràctica. Fins i tot en un tema tan delicat com el terrorisme hem d'evitar les respostes tancades. Cal orientar els alumnes i menar-los vers una ètica discursiva els continguts de la qual estiguin reflectits en la Declaració Universal dels Drets Humans, però sempre amb l'esperit obert a noves preguntes i reflexions. Amb una actitud oberta al diàleg, en què, sense suspendre el nostre criteri, siguem capaços d'entendre la lògica de l'altre. No obstant això, hem de fer que entenguin que la lògica de l'altre (i la pròpia) ha de ser escoltada i respectada, sempre que no sigui exclouent. Que no tot s'hi val, en definitiva.

L'estructura metodològica de **les cinc primeres sessions** ha de seguir sempre un esquema similar:

PREGUNTA

Hem de partir sempre d'una pregunta, que varia en cada sessió: en la primera sessió, què és una argumentació ètica; en la segona, què és el terrorisme; en la tercera, què és l'universalisme moral; en la quarta, què és la maldat i la injustícia de l'acte terrorista; i, en la cinquena, si l'argumentació és la resposta adequada al terrorisme. És fonamental que els alumnes interioritzin les preguntes, que les facin seves, que els generin una inquietud.

ARGUMENTACIÓ

A partir d'això es pot fer un treball grupal d'argumentació dirigit pel professor.

CONCLUSIÓ

Hem d'acabar amb una conclusió (provisional, com sempre en filosofia) que permeti al grup avançar cap a la pregunta següent. Com tantes vegades s'ha reiterat, en filosofia l'argumentació és més important que la conclusió. Encara que, evidentment, pel que fa a l'argumentació i el terrorisme es tracta d'orientar els alumnes cap a una resposta, és important que aquesta resposta sigui producte de la seva pròpia reflexió i no fruit d'una acceptació perquè se'ls ha dit que és així.

L'**última sessió** és diferent:

DISSERTACIÓ

Es tracta que cada alumne sigui capaç de fer una dissertació personal, escrita, del que s'ha treballat en tota la unitat didàctica.

CONSIDERACIONS GENERALS

La discussió grupal ens ha d'indicar en quina mesura es va assimilant tot el procés d'aprenentatge. En aquest sentit, és important assenyalar que les cinc sessions estipulades responen a una dinàmica ideal que pressuposa un alumnat relativament madur que està acabant una matèria de filosofia. Si no és el cas, caldria retardar el procés i dedicar-li més sessions si volem assolir l'objectiu previst.

AVALUACIÓ I SEGUIMENT INDIVIDUAL DE L'ALUMNAT

L'avaluació individual ha de quedar reflectida en el dossier que recollirem amb els apunts preses a l'aula i els exercicis fets, però sobretot en la dissertació final i escrita sobre el tema; també hi compten les intervencions orals en les discussions grupals.

Per tal de tancar la unitat amb un resultat d'aprenentatge satisfactori és important que el professor retorni els dossiers i la dissertació escrita amb tants comentaris de tota mena i matisos aclaridors com calguin. Sempre que es consideri convenient, o fins i tot necessari, el professor mantindrà una conversa final amb l'alumne per acabar de clarificar les qüestions que resultin confuses a l'alumne o en què mostri posicions obertament errònies sobre el tema.

ALGUNES PROPOSTES PER GENERAR ACTIVITATS CONCRETES SOBRE EL CONTINGUT

Les propostes estan encaminades a convertir l'aula en un lloc de recerca filosòfica, tant en el sentit crític com en el normatiu. No es tracta d'adoctrinar. Es tracta que el professor faciliti la reflexió i el debat. D'altra banda, és clar que, en equilibri amb l'anterior, el professor cerca arribar a una conclusió determinada, que és precisament la que planteja la unitat didàctica: «L'argumentació com a resposta al terrorisme».

Les propostes són aquestes:

PARTIR DE L'OPINIÓ DELS ALUMNES

Abans de començar a aprofundir en la recerca lligada a la pregunta, hem d'animar l'alumnat a escriure una definició prèvia a partir de l'opinió amb què arriben a l'aula. Això és possible perquè sobre aquesta qüestió cada alumne té pre-conceptes i prejudicis en el seu imaginari.

EXPLICAR QUE OPINAR NO ÉS ARGUMENTAR

Introduir la qüestió a partir del que afirmava Sòcrates quan deia que l'obstacle principal per saber no és la ignorància, sinó el saber suposat que no ho és. Aquest saber suposat és l'opinió no argumentada. Opinar sense argumentar vol dir afirmar una valoració subjectiva sobre un tema o un problema sense poder raonar-la. Argumentar significa posar en comú la nostra valoració, a partir de raons. Llavors, entrem en allò intersubjectiu, en el diàleg i la possibilitat de l'acord. A partir del qüestionament d'aquestes primeres respostes, hem de formular de nou la pregunta a partir de la ignorància i anar exposant els conceptes que seran la caixa d'eines per anar arribant a una conclusió.

POTENCIAR EL DEBAT

El debat és la via règia de la classe de filosofia, és posar en comú el que anem avançant. De vegades, com a activitat prèvia es pot plantejar la discussió en grups petits.

POTENCIAR LA DISSERTACIÓ

La dissertació complementa el debat com a element fonamental. Cal recordar els tres elements bàsics de la dissertació. En primer lloc, la pregunta inicial, formulada de la manera més precisa i matisada que sigui possible. En segon lloc, el que n'és, pròpiament, el cos fonamental: l'exposició ordenada seguint un fil conductor clar. I, en tercer lloc, la conclusió final.

ESTRUCTURA INTERNA DE LES SESSIONS DIDÀCTIQUES

Totes les sessions didàctiques s'han d'enfocar a aconseguir que els alumnes aprenguin a argumentar èticament i que sàpi-guen contraposar l'argumentació al terrorisme. Es tracta, doncs, de potenciar la competència argumentativa, tant de manera oral com escrita. En totes les sessions, exceptuant-ne la darrera, utilitzarem el mètode socràtic en el seu sentit originari.

MÈTODE SOCRÀTIC PER APRENDRE A ARGUMENTAR

Consisteix a preguntar, posar de manifest la ignorància sobre el tema a partir de la diferència entre opinar i argumentar. Sobre el tema que ens ocupa és molt probable que els alumnes tinguin opinions. Basades en imatges, emocions, coses odiades, pensaments precipitats..., per tant, basades sempre en preconceptes i en prejudicis. Un cop recollides les opinions, amb els seus elements més interessants, és important que entenguin que les opinions no tenen consistència mentre no se sap argumentar-les. És el moment d'acceptar la ignorància sobre el tema. No en sabem perquè ens hi falten conceptes clars i rigorosos i raons estructurades d'una manera lògica.

POTENCIAR LA COMPETÈNCIA ARGUMENTATIVA ORAL EN EL DEBAT

Tot seguit, passem a potenciar la capacitat argumentativa oral, que no és altra cosa que la participació correcta en un debat. En aquest sentit, el professor ha d'orientar, però no ha de manipular. És important entendre'n la diferència i aplicar-la. Per a això el que cal saber és gestionar el debat. No manipular no vol dir ser imparcial. El professor és parcial com ho és la unitat didàctica mateixa: prenem partit per l'argumentació contra el terrorisme. El debat és públic, intersubjectiu. Els alumnes han d'adoptar un punt de vista propi i han de saber fonamentar-lo sobre raons. Han de ser assertius; ni inhibits ni agressius. Han de saber escoltar i mantenir una posició, que, per descomptat, pot canviar si l'altre els convenç. És important fer respectar els torns, no tolerar que es falti al respecte, facilitar la intervenció del nombre màxim d'alumnes i ajudar-los a verbalitzar el que pensen. Però el docent ha de saber modular el debat de manera estratègica, impedit-ne la dispersió, centrant-ne el tema i orientant-lo cap a unes conclusions.

POTENCIAR LA COMPETÈNCIA ARGUMENTATIVA ESCRITA EN LA DISSERTACIÓ

Finalment, en l'última classe, hem de potenciar la competència argumentativa escrita i personal mitjançant la dissertació, seguint els passos que indica el punt anterior.

TEMPORALITZACIÓ

D'acord amb el que estableix el Reial decret 1105/2014, de 26 de desembre:

«La filosofia ha de proporcionar als alumnes un coneixement elemental de les seves principals aportacions històriques i dels seus procediments bàsics amb l'objectiu de possibilitar el sosteniment i la millora de les democràcies contemporànies, que requereixen la formació de ciutadans crítics, participatius i capaços de comprometre's activament en la transformació de la societat i en la realització dels seus valors essencials d'igualtat, llibertat i justícia».

Dins de la matèria de filosofia, el bloc 6, que és l'últim, denominat «La racionalitat pràctica», aborda «la racionalitat transformadora que té l'ésser humà com a ésser dotat de voluntat i amb capacitat d'escollir i prendre decisions dins dels àmbits privat i públic».

La unitat didàctica «L'argumentació com a resposta al terrorisme» s'emmarca amb ple sentit en aquest bloc 6, dedicat a la racionalitat pràctica, que hauria d'ocupar tota la tercera avaluació. El conjunt del bloc 6 es correspon amb unes vint-i-quatre sessions de classe, és a dir, vuit setmanes.

La proposta és la de dedicar sis sessions de classe a la unitat didàctica, és a dir, dues setmanes, i fer-ho justament al final de l'avaluació, ja que això permetria aplicar conceptes que s'hagin treballat prèviament en aquesta unitat al fenomen específic del terrorisme.

El model de sis sessions respon a un grup estàndard d'alumnes que no tinguin problemes d'aprenentatge i que hagin treballat correctament la part anterior de la matèria de Filosofia.

SESSIONS	TEMÀTICA	CONTINGUT	ACTIVITATS
PRIMERA SESSIÓ	L'argumentació ètica.	Argumentació. Argumentació ètica.	Comentari escrit individual sobre els textos proporcionats a l'alumnat.
SEGONA SESSIÓ	El terrorisme i les seves causes.	Definició de terrorisme. Terrorisme d'ETA i terrorisme gihadista. Fonamentalisme i totalitarisme. Universals de l'odi i banalització de la violència.	Recerca d'informació a internet feta per grups de quatre alumnes.
TERCERA SESSIÓ	Els principis morals universals.	Universalisme i relativisme moral. Criteri moral universal basat en el respecte. L'Estat de dret. Declaració Universal dels Drets Humans.	Debat de tot el grup sobre el relativisme o l'universalisme moral.
QUARTA SESSIÓ	L'argumentació ètica contra el terrorisme.	Les víctimes. Maldat i injustícia de l'acte terrorista. Fal·làcies entorn del terrorisme.	Comentar textos.
CINQUENA SESSIÓ	L'argumentació com a resposta al terrorisme.	L'ètica discursiva basada en el diàleg. La necessitat d'argumentar.	Debat final sobre el tema.
SISENA SESSIÓ	Dissertació final.	Dissertació i comentari final.	Exercici escrit i recollida dels dossiers.

ESTÀNDARDS D'APRENENTATGE I AVALUACIÓ

D'acord amb el que estableix el Reial decret 1105/2014, de 26 de desembre, l'estàndard d'aprenentatge que correspon a aquesta unitat didàctica es vincula amb el bloc 6 de la matèria, anomenat «La racionalitat pràctica». Hi encaixa a la perfecció, atès que tracta «la racionalitat pràctica i transformadora que té l'ésser humà com a ésser dotat de voluntat i amb capacitat d'escollir i prendre decisions dins dels àmbits privat i públic».

Però s'inscriu també en diversos elements de la metodologia didàctica que el decret esmentat estableix com a pròpies de la filosofia:

POTENCIAR UNA ACTITUD CRÍTICA enfront de les qüestions teòriques i pràctiques, amb la fonamentació racional tant de les idees com de les conductes, sense acceptar cap idea, fet o valor si no és a partir d'una anàlisi rigorosa.

POTENCIAR LA RACIONALITAT, fent servir la raó com a instrument de persuasió i diàleg, tant per a la recerca de definició col·lectiva de veritat com per a la recerca de solucions noves davant els interrogants que es plantegin.

POTENCIAR LA COMPETÈNCIA de manera oral i escrita.

POTENCIAR LES PROPOSTES TRANSFORMADORES per construir una societat millor i més justa.

POTENCIAR LA COMPETÈNCIA CÍVICA, amb la fonamentació del seu sentit, valor i necessitat per exercir una ciutadania democràtica, inspirada en els drets humans, compromesa amb la construcció d'una societat democràtica, justa i equitativa, i en què es mostrin actituds de responsabilitat social i de participació en la vida comunitària.

CRITERIS D'AVUACIÓ

Els criteris d'avaluació s'han de basar en dos aspectes:

AVALUAR LA COMPRESIÓ DEL FENOMEN TERRORISTA

És a dir, entendre què significa el fenomen terrorista i entendre'n les causes ideològiques.

AVALUAR LA COMPETÈNCIA D'ARGUMENTACIÓ ÈTICA COM A RESPOSTA AL TERRORISME

1. En primer lloc, per desmuntar les justificacions directes o indirectes del terrorisme.
2. En segon lloc, per argumentar contra el terrorisme des de l'ètica discursiva del respecte a la dignitat de l'altre i del diàleg.
3. En tercer lloc, per desmuntar les alternatives repressives, violentes i discriminatòries com a solució al terrorisme.
4. En quart lloc, per argumentar que l'ètica discursiva el diàleg i el respecte a la dignitat de l'altre representen l'única alternativa al terrorisme acceptable moralment i políticament.

PROCEDIMENTS I INSTRUMENTS D'AVUACIÓ

El procediment d'avaluació consisteix a avaluar diferents aspectes que s'han de concretar de la manera següent:

PARTICIPACIÓ

La meitat de la nota depèn de la participació en les cinc sessions. És a dir, tenir-hi una actitud correcta (respectuosa amb el professor i amb els companys); contestar els exercicis concrets que el professor planteja durant les cinc sessions; participar en els debats; lliurar el dossier que reculli tot el que s'hagi anat treballant en la unitat didàctica.

DISSERTACIÓ

L'altra meitat de la nota ha de sortir de la dissertació que els alumnes han de fer durant l'última sessió de classe i que es titularà precisament «L'argumentació com a resposta al terrorisme». Aquesta dissertació s'ha de formular segons el protocol que coneixen els alumnes, que no pot reduir-se de cap manera a la mera repetició o la utilització d'un esquema. Ha de tenir la forma d'un raonament ètic personal a tall de conclusió del que s'ha treballat en les sessions anteriors.

Aquesta dissertació ens ha de permetre comprovar si l'alumne és capaç de fer una argumentació ètica que critiqui el terrorisme i alhora defensi el diàleg com la via alternativa a la violència. A més, cal saber distingir si ho fa des d'una argumentació pròpia (encara que parteixi dels continguts treballats en aquesta unitat) o si es limita, simplement, a repetir el que s'ha conclòs a l'aula.

COMPETÈNCIES CLAU

Les competències clau que es desenvolupen en aquesta unitat són les següents:

COMPETÈNCIA ARGUMENTATIVA

És una competència de comunicació lingüística per la seva naturalesa discursiva i deliberativa. Es tracta que els alumnes siguin capaços d'articular un discurs argumentatiu contra el terrorisme. S'hi desenvolupa la producció escrita de textos, en tant que cada alumne al final de la unitat ha de fer una dissertació escrita sobre el tema de la unitat, i també la competència oral i l'escolta activa de l'altre en el debat.

COMPETÈNCIA SOCIAL I CÍVICA

És clau en aquesta unitat. Enfront de la indiferència o la mera indignació com a reacció als actes terroristes, cal ensenyar els alumnes que han de ser capaços d'analitzar aquest fenomen i de reaccionar-hi com a ciutadans crítics i responsables. En aquest sentit, l'aula ha de transformar-se en un espai de debat en què es plantegin solucions racionals. Aquesta competència social i cívica ha de permetre l'alumne ser capaç de no deixar-se manipular per populismes que poden servir-se de l'anomenada *falacia ad populum* per proposar solucions antidemocràtiques o discriminatòries com a reacció a l'acció terrorista. Però també ha de desmuntar les fal·làcies a partir de les quals es poden relativitzar els actes terroristes o, fins i tot, es pot justificar la violència terrorista.

COMPETÈNCIA D'APRENDRE A APRENDRE

Cal que sàpiguen analitzar amb rigor els conceptes que fan servir (terrorisme, ètica, moral, estat de dret...). Han de saber diferenciar una proposició fàctica d'una altra de valorativa, i entendre que les primeres són vertaderes o falses, mentre que les segones són vàlides o no. Cal que diferenciïn entre un discurs informatiu i un altre d'argumentatiu.

RECURSOS

Els alumnes han de disposar d'un portafolis que reculli el material lliurat, els apunts que prenguin a l'aula, els exercicis i la dissertació final, un cop avaluada pel professor.

Per desenvolupar la unitat didàctica, només cal disposar d'una aula en què sigui possible distribuir les cadires i les taules d'una manera flexible en funció de si cal escriure, treballar per grups o fer un debat.

Per treballar els textos cal lliurar-ne fotocòpies.

RECURSOS EN LÍNIA

PÀGINA WEB DE FILOSOFIA

<http://www.filosofia.org>

**BLOG DE VÍDEOS BREUS
SOBRE FILÓSOFOS**

<https://historiafilosofia13.blogspot.com>

**PÀGINA WEB DE DIDÀCTICA
DE LA FILOSOFIA**

<https://www.webdianoia.com>

**FUNDACIÓN FERNANDO BUESA BLANCO.
MATERIALES PER A UNA EDUCACIÓ
EN VALORS**

<http://fundacionfernandobuesa.com/web/es>

AROVITE, ARCHIVO ONLINE SOBRE LA VIOLENCIA TERRORISTA EN EUSKADI. SÈRIE DE PUBLICACIONS ESCUELA DE PAZ (BAKEAZ)

<https://www.arovite.com/es/fondo-bakeaz/escuela-de-paz>

BLOG DE GAIZKA FERNÁNDEZ SOLDEVILLA SOBRE EL TERRORISME

<https://gaizkafernandez.com>

FUNDACIÓN MIGUEL ÁNGEL BLANCO. ACTIVITATS D'EDUCACIÓ I WEB PER AL XX ANIVERSARI DEL SEGREST I ASSASSINAT DE MIGUEL ÁNGEL BLANCO

<https://www.fmiguelangelblanco.es>

REFERÈNCIES

Alonso, M. (2004). *Universales del odio. Creencias, emociones y violencia*. Bilbao, Espanya: Bakeaz.

Apple, K.O. (2016). *Teoría de la verdad y ética del discurso*. Barcelona, Espanya: Paidós.

Aramburu, F. (2016). *Patria*. Barcelona, Espanya: Tusquets.

Appiah, A. (2013). *Cosmopolitismo. La ética en un mundo de extraños*. Buenos Aires, Argentina: Katz.

Arendt, H. (2004). *Eichmann en Jerusalem*. Madrid, Espanya: Alianza.

Arteta, A. (2010). *Mal consentido. La complicidad del espectador indiferente*. Madrid, Espanya: Alianza, 2010.

Blumer, H. (1982). *El interaccionismo simbólico*. Barcelona, Espanya: Editorial Hora S.L.

Camus, A. (2012). *Los justos*. Madrid, Espanya: Alianza Editorial.

Cassirer, E. (1999). *Antropología filosófica*. Mèxic: FCE.

Díaz, E. (2010). *Estado de derecho y sociedad democrática*. Barcelona, Espanya: Taurus.

Di Cesare, D. (2017). *Terrorismo. Una guerra civil global*. Barcelona, Espanya: Gedisa.

Fernández, G. (2016). *La voluntad del gudari. Génesis y metástasis de la violencia de ETA*. Madrid, Espanya: Tecnos.

Fromm, E. (2002). *El miedo a la libertad*. Madrid, Espanya: Paidós.

Habermas, J. (1999). *Teoría de la acción comunicativa*. Barcelona, Espanya: Taurus.

Hume, D. (2015). *Investigación sobre los principios de una teoría moral*. Madrid, Espanya: Alianza.

Kant, I. (2015). *Metafísica de las costumbres*. Madrid, Espanya: Tecnos.

Miranda, T. (1995). *El juego de la argumentación*. Madrid, Espanya: Ed. de la Torre.

Moreno, I. (2019). *Gestos frente al miedo*. Madrid, Espanya: Tecnos.

Moscovici, S. (1985). *Psicología social*. Barcelona, Espanya: Paidós ibérica.

Sen, A. (2007). *Identidad y violencia. La ilusión del destino*. Buenos Aires, Argentina: Katz.

Shklar, J. (2010). *Los rostros de la injusticia*. Barcelona, Espanya: Herder.

Vega Renón, L. (2003). *Si de argumentar se trata*. Barcelona, Espanya: Montesinos.

Zweig, S. (2012). *Castellio contra Calvino*. Madrid, Espanya: Acantilado.

UNITAT DIDÀCTICA PER A FILOSOFIA
1r BATXILLERAT

